

KUTATÁS

HARMATTA JÁNOS

EURÓPA NYELVEI ÉS NÉPESSÉGE A KÖZÉPSŐ PALEOLITHIKUMBAN*

Az utóbbi évtizedekben a régészeti kutatás nagyarányú fejlődésének vagyunk tanúi. Ez nemcsak az anyag fokozódó felhalmozódásában, új jelentős leletek feltárásában, az ásatások egyre nagyobb gondosságában nyilvánul meg, hanem a régészeti kutatás szemléletének megváltozásában is. A régész a mikroarchaeológia ezernyi apró megfigyelésére és részeredményére támaszkodva egyre inkább történeti szintézisre törekszik, s ennek következtében a régészet egyre nagyobb szerephez jut az emberi múlt mélységeinek feltárásában. Kétségtelen, hogy a régészeti kutatás fejlődésében jelentős tényező a természettudomány új ágainak és eredményeiknek nagymértékű felhasználása, s aligha vitatható, hogy a régészet különböző területei közül éppen az őskor-kutatás köszönhet legtöbbit a természettudomány új felfedezéseinek. Gábori Miklós előttünk fekvő doktori értekezésének szinte minden lapja magán viseli e fejlődésnek a bélyegét. Néhány évtizeddel ezelőtt aligha gondolhattott volna még egy paleolit-kutató arra, hogy a neandervölgyi ember anyagi kultúrájának formálódását az Alpok és az Ural közötti hatalmas területen dinamikus történeti szintézisbe foglalja össze. Az utóbbi évtizedek kutatásai mutatták meg azt, hogy a korábban egységesnek gondolt neandervölgyi populáció keretében már prérassz jellegű különbségek figyelhetők meg, s hogy az általánosan moustériennek nevezett leletek túlnyomó része nem moustérien (vö. Gábori 350). A paleolit-kutatás klasszikus hazájában, Franciaország területén F. Bordes, a neves francia archaeológus számolta fel végleg a moustérienről alkotott régebbi koncepciót (l. legutóbb F. Bordes: *Mousterian Cultures in France. Essays in Archaeology.* New York 1966) és bizonyította be, hogy a korábban a moustérien különböző fejlődési fokozatainak vagy évszakonkénti változatainak tartott kultúrák önállóak, s mind eredetük, mind folytatásuk eltérő. Különösen fontos Bordes-nak az a megállapítása, hogy az általa különválasztott kultúrák, a «Mousterian of Acheulean tradition», «Denticulate Mousterian», «Typical Mousterian», «Quina-type Mousterian» és «Ferrassie-type Mousterian» közül az első a felső paleolitikumban a Périgordian I-ben folytatódik, míg a Quina-type és a Ferrassie-type Mousterian valahol Franciaországon kívül eső területen játszhatott szerepet az Aurignacien kialakításában. Mindebből Bordes szerint az a következtetés vonható le, hogy a Moustérien-kor emberéről mint «állatias félelmes»-ről alkotott kép teljesen hamis, amennyiben a felső paleolitikum csaknem valamennyi kulturális vívmányának első megjelenése vagy közvetlen előzménye megtalálható már a középső paleolitikum egyik vagy másik kultúrájában.

A modern paleolit-kutatásnak erről a szintjéről indul ki Gábori Miklós doktori értekezése, amikor az Alpoktól az Uralig terjedő hatalmas területen akarja elvégezni a neandervölgyi ember kultúrájának új meghatározását és történeti értékelését. Ez a feladat nemcsak volumenében lényegesen nagyobb, mint Bordes francia területre korlátozott szintézise, hanem módszerében és célkitűzésében is tovább megy annál, amennyiben a kultúra-lelőhelyek, a «fejlődés statikus kövületei» mögött az őstörténeti folyamatoknak legalábbis a vázát kívánja kitapintani.

* Részletek Gábori Miklós «A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között» c. doktori értekezéséről 1972-ben írt és felolvasott opponensi véleményből. Minthogy időközben a tudományos irodalomban az opponensi vélemény egyes részeit nem egészen korrekt módon használták fel, szükségesnek látszik a hiteles szöveg közzététele. Közben Gábori értekezése megjelent: M. Gábori: *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural.* Budapest 1976. 277 l. (Akadémiai Kiadó).

Az értekezés első lényeges problémája a vizsgált terület körülhatárolása vagy körülhatárolhatósága. Gábori úgy gondolja, hogy az Alpoktól az Urálig terjedő vidék klimatikus és ökológiai egység, világosan látja azonban, hogy nincsenek éles határai s éppen ezért vizsgálódásait kiterjeszti az ún. lehatároló területekre is. Kétségtelen, hogy történeti folyamatok vizsgálatában a területi körülhatárolás bizonyos fokig mindig önkényes, kivéve, ha abszolút elszigeteltséget okozó földrajzi határokról van szó. Az adott esetben nem ez a helyzet, s éppen ezért az az érzése az olvasónak, hogy a terület körülhatárolása nem a kezdő, hanem a befejező mozzanata volt Gábori munkájának, amikor már világosan látta, hogy éppen ez a terület szükséges egy nagyjelentőségű történeti folyamatnak a megragadásához és ábrázolásához. Ugyancsak a tárgyalt történeti folyamat gyökereinek vizsgálata tette szükségessé a lehatároló területek bevonását is a munkába. De bárhogy alakult is ki az értekezés területi koncepciója, végeredményben összhangban áll a megoldott feladattal, s legfeljebb a Balkán-félsziget és Kisázsia vonatkozásában marad hiányérzetünk, amennyiben legalábbis mint lehatároló területnek ezeknek a közelebbi vizsgálatát is szükségesnek tartanánk. Hogy erre a munkában nem kerülhetett sor, annak bizonyára objektív okai voltak (leletszegénység, autopszia hiánya), mert egyébként Gábori maga is utal szintézisében bizonyos lehetőségekre ezzel kapcsolatban.

Ezen a ponton automatikusan merül fel a munka tudományos alapjainak és módszerének problémája. Az értekezés alapja kb. 200 lelőhely anyagának autopszián alapuló vizsgálata. Ennek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Kétségtelen ugyanis, hogy ilyen szintézis céljára csak azonos szempontok szerint feldolgozott, értékelést és közzétett régészeti forrásanyag alkalmas. Minthogy azonban a 200 lelőhely publikálása különböző feldolgozás, értékelése elért szempontok alapján történt, nyilvánvaló, hogy a munka célkitűzése a tudományos irodalom tanulmányozása alapján nem volt megoldható. Ezt egyedül a leletanyag személyes vizsgálata, egységes szempontú értékelése tette lehetővé, amelynek során hármas feladatot kellett megoldani: 1. a kultúrát meghatározni, 2. a csoportokat körülhatárolni, 3. a kronológiát ellenőrizni, szűkíteni vagy helyesbíteni. Ennek a munkának elvégzése maga is életmű; joggal mutat rá Gábori, hogy a leletanyag jelentős részét az eddigi megítéléstől eltérően határozta meg, s hogy a kronológiát sok esetben kellett módosítania. Ez valóban így is van, és ez a hatalmas méretű régészeti aprómunka az értekezésnek nemcsak alapja, de egyik legértékesebb része is, amelynek értéke még abban az esetben is maradandó, ha a belőle levont, szintézisre törekvő következtetések a további kutatások során bizonyos mértékben módosulnak is majd.

Természetesen ennek az aprólékos régészeti munkának az eredményeit is csak a leletanyag személyes ismerete alapján lehet ellenőrizni, ennek a lehetősége pedig ma aligha van meg még egy paleolitikus számára. Bizonyos mértékben próbáját nyújthatja azonban az egésze a magyarországi középső paleolitikus leletanyag új értékelésének megvizsgálása. Gábori munkájában a magyarországi moustérien leletek jelentős része is új értékelést és kronológiai besorolást nyer, amely így e korról korábban alkotott képünket jelentősen megváltoztatja. A sok fontos új részlet közül elsősorban a tatai leletek új értékelését szeretném kiemelni, mert ezek korábbi feldolgozása volt a legalaposabb, s ezért értékelésüket várhattuk volna leginkább időt állónak. Már annak idején, Vértés László doktori értekezéséről írt opponensi véleményemben utaltam azonban a kronológia problematikus voltára. Tatán a nehéz ásatási körülmények nem tették lehetővé a leletanyag rétegződésének pontos vizsgálatát, fontos leletdarabok (mint pl. a csurunga) előkerülési helye megfigyeletlen maradt, és a telep hosszú, egy évtizedre át tartó használatra valószínűleg látszott. Éppen ezért meggyőzőnek látom Gábori Miklós érvelését (149–151, 163 skk.), amely szerint Tata késő moustérien kultúrát képviselő rövid élettartamú állomás volt, amelynek korát a telepszintből nyert C₁₄-eredmény (33 000 év) határozza meg, míg a telepen kívül végzett fúrásból származó anyag C₁₄ mérését, amely 50 000 évnél is régebbi kormeghatározást adott, a teleppel való összefüggés bizonyíthatatlan volta miatt figyelmen kívül kell hagynunk.

Ennél is jelentősebb azonban a «dunántúli szeletien» teljes átértékelése, amelynek eredményeképpen a «jankovichien», egy micoquien jellegű új kultúra jelenik meg előttünk, valószínűleg látszó nyugati kapcsolatokkal. Végeredményben a levallois kivételű (165 l.) tatai ipar, az érdi charantien, a jankovichien, a büki típusú moustérien és egy «fiatal paleolitikus tendenciájú levélhegyes ipar» körülhatárolásával Gábori Miklós a magyarországi moustériennek teljesen új képét vázolja fel, amely differenciáltságát tekintve a szerényebb leletanyag ellenére sem marad el sokkal a Bordes által megrajzolt franciaországi moustériennek mögött, sőt részben párhuzamosítható azokkal vagy mindenesetre többnyire nyugati eredetű, kapcsolható ill. délnyugati orientációjú.

A magyarországi leletanyaghoz hasonlóan végzi el Gábori Miklós az egész hatalmas körülhatárolt területen személyes tanulmányozása alapján az egyes leletek új kulturális és kronológiai besorolását. Joggal vehető fel itt az a kérdés, hogy milyen módszert alkalmazott az egyes kultúrák körülhatárolásánál, az egyes leletek kapcsolatainak megállapításánál. Mint ismeretes, e probléma vizsgálatában a paleolitikus kutatók jelentős része a Bordes által kidolgozott tipológiai-statisztikai módszert vagy annak valamilyen továbbfejlesztett változatát alkalmazza. Gábori Miklós ettől objektív nehézségek miatt kénytelen volt eltekinteni (a leletanyag statisztikai vizsgálata ugyanis sok esetben egyszerűen nem volt lehetséges), de figyelemre méltó az a figyelmeztetés is, hogy a matematikai-statisztikai módszer is tartalmaz szubjektív elemeket, s ezek éppen a kiindulópontnál adódnak. Ehhez azt tehetjük még hozzá, hogy a szubjektív mozzanat a matematikai-statisztikai módszerrel nyert eredmények értékeléséből sem hiányzik, amennyiben a mennyiségi értékeket végül is minősíteniük kell, minőségekké kell átértékelnünk. Így úgy gondolom, hogy az autopszián alapuló egységes tipológia az adott körülmények között sikerrel helyettesíthette a tipológiai-statisztikai módszert, s a nyert eredmények nem kevésbé megbízhatóak.

Gábori Miklós az általánosan jellemző — egyedien meghatározó dialektikus egységét szem előtt tartva típuspektrumok segítségével (357 l.) végzi el a leletanyag értékelését s e módszerrel 31 kultúrát vagy ipart és faciest különböztet meg. Ez elég nagy számnak tűnik, azonban Gábori arra is utal, hogy ez a tagolás voltaképpen még tovább finomítható lenne, bár így oda jutnánk, hogy ahány lelőhely — annyi facies. Szemmel láthatólag itt a paleolitikus kutatás jelentős szemléletváltozásával állunk szemben. Amíg kevés volt a leletanyag és a természettudomány nem adott még elég segítséget a kronológia meghatározásához, természetszerűleg az általános, az azonos vonások keresése került előtérbe a leletanyagban, mert ez tette lehetővé a kronológiai helyzet meghatározását, a kultúra vagy ipar besorolását. Most, amikor a természettudomány segítségével önmagában is lehetségessé vált az egyes lelőhelyek kronológiájának megállapítása, az egyes lelőhelyek közötti különbségek vizsgálata lépett előtérbe. A szemlélet most csaknem az, mint egy időben a nyelvtudományban Saussure híres tétele nyomán: dans la culture matérielle il n'y a que des différences... Gábori Miklós azonban nem esik bele abba a hibába, amelyre utalt, nem tart minden lelőhelyet különálló faciesnek, sőt úgy gondolja, hogy a lelőhelyek számának megkétszereződése sem vezetne a kultúrák vagy faciesek megduplázódásához. Az általa meghatározott 20 kultúra vagy ipar mindenesetre objektív valóságnak tűnik, a kérdés csak az, hogy történeti szempontból ezeket hogyan értékeljük. Erre a kérdésre keresi a választ Gábori Miklós a továbbiakban.

A kultúrák nagy számából elsősorban arra következett, hogy az alsó-paleolitikumhoz viszonyítva jelentős populáció-gyarapodásnak kellett bekövetkeznie, másrészt pedig, hogy ezt a népesség-növekedést a kultúrák differenciálódása bizonyos időbeli eltolódással követte. A létrejött iparfajták jelentősége a történeti fejlődésben különböző, egyesek folytatás nélkül eltűntek, mások, sokszor kis egységek viszont átvezetnek a fiatal-paleolitikumba. Az iparok és lelőhelyek számarányából Gábori arra következett, hogy a településeknek még csak kis hányadát sikerült felfedezni. Így is szembeszökő a különbség az alsó-paleolitikumtól, amelynek kisszámú leletei és kulturái időben annyira távol esnek a vizsgált területen a középső-paleolitikumtól, hogy a kettő közötti összefüggő fejlődést egyelőre nem látja feltehetőnek. Igen fontos az az elgondolása, hogy a középső paleolitikum iparainak létrejöttében, tagolódásában a hatások terjedésének csak igen kis szerepe lehetett. Elképzelése szerint inkább a migráció játszott ebben jelentős szerepet, ez viszont lassú szivárgás formájában ment végbe.

Ezen a ponton természetszerűleg merül fel az a kérdés, mi alakította ki az egyes iparfajtaikat. A régebbi kutatás ezt általában a természeti környezethez való adaptációval igyekezett magyarázni. Azonban Bordes a franciaországi moustérien tagolódásával kapcsolatban megjegyzi: "bizonyította (ld. id. m. 85), hogy azonos természeti környezetben különböző iparfajtaik, s különböző természeti feltételek között azonos iparok jelenhetnek meg, úgyhogy a természeti környezethez való adaptáció elméletét el kell vetnünk. Gábori Miklós most óriási területen, hatalmas leletanyag alapján számos új megfigyeléssel jut hasonló eredményre. Egyik legfontosabb új mozzanat vizsgálódásaiban annak meggyőző bizonyítása, hogy a vizsgált telepek egy részén határozott vadászati specializáció állt fenn. Ez a jelenség Tatáról már korábban is ismert volt, azonban Gáborinak most azt sikerült valószínűsíteni, hogy a vadászati specializáció a középső paleolitikumban általános fejlődési tendencia lehetett. Ennek a felismerésnek őstörténeti szempontból nagy jelentősége van, mert az ethnológiai kutatás régen sejtette már, hogy «the totemic clan originated in a small nomadic band or 'horde' attracted to the breeding ground of a particular species of animal or plant, on which it fed» (Thomson, 38), anélkül, azonban hogy

ezt az elméletileg feltett fejlődési szintet igazolni vagy az őstörténeti fejlődésben konkrétan időbelileg elhelyezni tudta volna. Most az előttünk fekvő értekezés elemzése alapján világosnak látszik, hogy a totemisztikus nemzetségek kialakulása éppen a moustérien korára nyúlik vissza, s az ekkor kifejlődő vadászati specializációval áll kapcsolatban.

A vadászati specializáció felismerése lehetővé teszi Gábori számára, hogy az iparok tagolódásának kérdését új oldalról vizsgálja. Így jut el arra az új megállapításra, hogy a vadászati specializáció és az iparok kifinomulása között általános összefüggés van a fejlődés irányában, ettől azonban független az iparok tipológiai jellege. Végeredményben tehát gondos vizsgálódásai szintén arra a következtetésre vezettek, hogy a természeti környezet nem hatott az iparok tipológiai kialakulására, hanem az ember eszközkészletével mindenütt alkalmazkodni tudott az adott természeti feltételekhez.

Am ha az iparok tagolódását nem lehet a természeti környezethez való adaptációval magyarázni, akkor szükségképpen arra kell gondolnunk, hogy a különbségek a történeti fejlődésben, a különböző moustérien-kori iparok eredetében gyökereznek. Lényegében erre a következtetésre jutott már a franciaországi moustérienekkel kapcsolatban Bordes is, aki kísérletet is tett a különböző franciaországi moustérien-kori iparok eredetének meghatározására. Gábori Miklós most hatalmas összefüggő területen kísérli meg az eredet problémájának megoldását. Nem kevesebbről van itt szó, mint arról, hogy a vizsgált 200 lelőhely és 20 ipar anyagát dinamikus történeti fejlődési képbe foglalja.

Ehhez elsősorban a kronológiai kérdések tisztázására volt szükség. A kronológiai adatok s az egyes lelőhelyek kronológiai helyzetének gondos felülvizsgálásával Gábori arra az eredményre jut, hogy a vizsgált leletek kora 53 000 és 30 000 év között mozog, de a leletek 47/6000 és 36/5000 között koncentrálnak, azaz lényegében eléggé jól körülhatárolható tízezer éves periódust fognak át. Ez jelentős mértékben megkönnyíti a történeti fejlődés rekonstrukcióját.

A munka egyik legizgalmasabb fejezetében Gábori Miklós ennek a kifejtését kísérli meg. Az előző fejtegetéseiből logikusan következő elgondolása szerint a vizsgált terület benépesülése a középső paleolitikumban főleg két irányból történt. Egyrészt DNy felől, ahonnan Franciaországból, a Rajna-vidékről és Észak-Olaszországból különböző iparok is eljutottak Közép-Európába, másrészt pedig DK-ről, Transzkaukáziaiból, ahonnan a Dnyeper és a Volga közötti terület népesült be a Krím-félszigetet is beleértve. Mint egyelőre bizonyíthatatlan, de valószínű lehetőségre a Balkán-félszigeten keresztül történt bevándorlásra is gondol, s a kézirat lezárása után ismertté vált új leletek ezt alá is támasztják. Elméletét Gábori kitűnő, jól áttekinthető vázlatokkal és térképekkel is dokumentálja, s végső kifejtésében a történeti folyamatot egészen a felső-paleolitik kultúrák megjelenéséig nyomon követi.

Az értekezésnek ezek a végső következtetései kétségkívül nagy horderejűek. Ha ezek a most felvázolt történeti keretek a további kutatások során helyesnek bizonyulnak és részletes tartalommal telnek meg, akkor az emberiség története kb. félszáz ezer évre lesz visszafelé nyomon követhető. Bizonyára korai volna még kísérletet tenni az egyes körülhatárolt középső-paleolitik kultúrák ethnikumának meghatározására. Azt mégis megtehetjük, hogy az értekezés eredményeiből kirajzolódó képet összevetjük a poszt-glaciális Európa kb. 7–8000 év előtti nyelvi térképével:

proto-lappok		proto-finnugorok		
indo európaiak		indo európaiak	indo európaiak	
ibéro-baszkok	sikanok	indo európaiak	kaukázusiak	
			1	2
			proto-hattik	proto-elámiak
			proto-urartuiak	

E vázlatból a következők állapíthatók meg: a nyelvtudomány oldaláról nézve Európa benépesülése szintén délről tehető fel, Észak-Afrikából az Ibéri- és az Appennin-félszigeten keresztül az ibéro-baszk-sikan nyelvű népek vándoroltak be, a Kaukázuson keresztül a három kaukázusi nyelvcsalád tagjai, amelyek közül az északnyugati csoport a Dnyeperig

és a Krím-félszigetre is eljutott, s végül a Balkán-félszigeten keresztül az indoeurópaiak, akik azután mind Ny, mind K felé szétterjedtek és fokozatosan visszaszorították a DNy-ról és DK-ról érkezett ethnikumokat. Korábban úgy látszott, hogy ez az állapot bizonyos eltolódásokkal a felső-paleolitikumig visszavetíthető, azonban most Gábori Miklós értekezése meggyőzően bizonyította, hogy a középső és felső-paleolitikum között nincsen éles határvonal, hogy a középső-paleolit kultúrák sok helyütt törés nélkül fejlődnek át a felső-paleolit iparokba, hogy a Neander-völgyi ember több területen sapientizálódott, s hogy ilyen módon a középső és felső paleolitikum kultúrái között legalább részben ethnikai folyamatosságot tehetünk fel. Nos, a Gábori által felvázolt kép bizonyára nem áll ellentétben a nyelvtudományi rekonstrukcióival, ami esetleg annyit jelenthet, hogy a posztglaciális Európa nyelvi és ethnikai viszonyai lényegében a középső-paleolitikumban gyökereznek.